

AZ ANTIK RÓMAI EMBERESZMÉNY REALIZÁLÓDÁSA AZ OKTATÁSBAN ÉS NEVELÉSBEN

Hoffmann Zsuzsanna
SZTE BTK, Ókortörténeti Tanszék

Az antik görög és római kultúra közismerten szoros kapcsolatban áll Európa kultúrájával, amelynek megalapozásában különleges értéket képvisel az antik örökség. A klasszikus embereszmény vizsgálata minden kor számára szolgálhat tanulságokkal, sőt az önmegismerés kitűnő iskoláját is jelenti. Az elméleti kérdések feltárásában kétségtelenül a görög *paideiá*t illeti a pálcia, azok praktikus megvalósítója azonban a római nevelés, szemléletének középpontjában a *praxis*szal és a *humanitas*szal.

Minden történelmi korszak számára visszatérően felvetődő kérdés a nevelés célja. A kérdés annál is inkább fontos, mivel a nevelésnek mindenkor szinkronban kell lennie a társadalmi elvárásokkal. Az ókori Rómában a nevelés az emberben rejlő értékek felismertetését, kibontakoztatását célozta, vagyis a *studia humanitatis* megvalósítását. Mindezt ifjú korban kell elkezdni, ahogyan *Horatius* fogalmaz: „Ifjú, tiszta szívedbe most kortyold fel a bölcs tanítást, most menj a nagyokhoz./ Őrzi a szilke soká a szagát annak, mit először öntsz bele” (*Horatius*: Levelek I,2,70-71). Az ifjúkori hatások maradandó nyomokat hagynak az emberek lelkében. *Nagy Sándor* nevelője, *Leonidés* – a babyloni *Diogenés* szerint – több olyan bűnös hajlamot is kifejlesztett tanítványában, amelyeknek az felnőtt korában is rabja maradt (*Quintilianus*: I,1,8).

Az arisztokratikus berendezkedésű római társadalom értékrendje konzervatív, erkölcsstana szintén hagyományokhoz ragaszkodó és gyakorlati. Amíg a görög nevelés a szépség, a harmónia és tökéletesség (*kalokagathia*) és a sokoldalú műveltség (*enküklios paideia*) megvalósítására törekszik az ifjúság nevelésében is, addig Rómában a *vir bonus* (derék férfi) nevelése a cél, aki a gyakorlati életben mindenben képes megfelelni a vele szemben támasztott elvárásoknak. A derék polgárától a római állam elvárja, hogy katona legyen (*miles*), családfő (*pater familias*), vállaljon tisztséget (*magistratus*), és mint polgár (*civis*) feleljen meg valamennyi rá rótt feladatnak. Róma természetesen sohasem téveszti szem elől saját küldetésstudatát, miszerint a világ szervezésére és vezetésére hivatott. *Vergilius* híres sorai szerint: „Ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj./ El ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass./ És kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!” (*Vergilius*: Aeneis 6,851-853). Általános zsinórmérték a rómaiak számára az ősök szokás- és intézményrendszere, a *mos maiorum*, amit mindenben tanácsos követni. A társadalom számára kívánatos értékrend átadása részben a családban, részben pedig „intézményes” formában, az iskolában történik. Az oktatás a római köztársaság korában nem állami feladat, ilyen módon nincsenek szervezett iskolák, sem általános és ellenör-

zött tananyag. Az oktatás számára a „tankönyvet” az irodalmi és történeti munkák, valamint a XII Táblás törvények címen ismert jogszabály gyűjtemény jelentette. Amikor a római oktatás és nevelés kérdését vizsgáljuk, értelemszerűen ugyanezen forráscsoportok szolgálhatnak információkkal.

A köztársaság kora

Az ókori Rómában iskolák meglétéről bizonyosan csak a Kr.e 300 utáni időszakból értesülünk (Bonner, 1977; Rawson, 1985). Az iskola megnevezése a *ludus*, ez a latin szó valóban jelenti a játékot is, de hangsúlyoznunk kell, hogy a modern értelemben vett játékos nevelés fogalmát az ókor embere nem ismerte. Jelent azonban ez a kifejezés küzdő- illetve gyakorlóteret is, ahogyan például a *ludus militaris* (katonai iskola), *ludus saltatorius* (tánciskola) jelzős összetételek is mutatják. Ez a jelentés jól illusztrálja az antik embernek azt a vélekedését – amit *Platón* meg is fogalmaz –, hogy a tanulás kemény munka és edzés, az erők igazi megfeszítése.

A római nevelés és oktatás első korszakának tekinthető időszak a Kr.e 300 és Kr.e. 146 közé eső szakasz. A későbbiek szempontjából alapvető hatások és események jellemzik ezt a periódust, mivel a kezdetek módszerei és eljárásai óhatatlanul tartós hatást gyakorolnak a teljes rendszerre. Róma mindig is tudott másoktól, sőt, az ellenségeitől is tanulni, így a nevelés kérdésében Görögországot ismeri el „mesterének”¹ Az intenzív görög befolyás mellett karthágói, keleti hatások is érvényesülnek, de legerősebb a görög. A korszak végére az egyszerű régi képzés helyett bevezetésre kerülnek a grammatikai és rétorikai studiumok is; természetesen az ősi hagyományok erős gyökerei miatt a hellenizmus hatása fokozatosan érvényesül. Erre a korszakra vonatkozóan a történetíró *Suetonius* (Kr. u. 2. század) „A grammatikusokról és a szónokokról” című munkájából nyerhetünk információkat. A következőket írja: „A grammatika egykor nem volt divatos Rómában, nem tartották tiszteletben, a durva és harcias államban nem volt igény a szabad művészetekre. Kezdeté is fokozatos volt, ugyanis a legrégebbi tudósok, – akik egyszemélyben költők és félig görögök voltak: Liviusra és Enniusra gondolok, akikről ismeretes, hogy otthon és házon kívül is tanítottak mindkét nyelven – semmi többet nem tettek, mint fordították a görögöket, vagy ha maguk is írtak valamit latinul, azt előzetes olvasmányaik nyomán tették” (I,1, saját fordítás).

Livius Andronicus 272-ben került Rómába, *Livius Salinator* házába, akinek a gyermekeit nevelte. Tekintettel tehetségére, gazdája felszabadította, ezzel elnyerte a Livius nemzetségnévet is. A művelt Tarentumból érkezett, ahonnan magával hozta az írás, olvasás, grammatika és rétorika ismeretének fontosságát, és mint művelt görög, a művészetek és a színház szeretetét is. Az iskolában tankönyvként a XII táblás törvény szövegét, *Appius Claudius* szenteciáit és beszédeit használták (ez utóbbi szintén lelkes harcosa a kultúrának, és ő maga is irodalmár). Feltehetően ezek mellé, vagy helyett akart olvas-

¹ *Graecia capta ferrum victoterm cepit et artis, intulit agresti Latio*”(Horatius, *Epistulae* II, 1 156-157); vagyis: „Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország./ s pór népét Latiumnak művészetre kapatta” (ford. Muraközy Gyula).

nivalót adni tanítványainak, ezért fordította le *Homéros* *Odysszeiáját* latinra, *Odusia* címmel. – A másik említett tudós ugyancsak költő-tanító, *Quintus Ennius* (239–169), aki *Suetonius* szerint félig görög (*semigraecus*). Mindketten kivételes tehetségek, és a kultúra lelkes terjesztői, és egyben irodalmárok is.

Fontos szerepe volt ebben a korszakban a színpadi szerzőknek is (*Plautus*, *Terentius*, *Naevius*), akik görög minták nyomán készült darabjaikkal jelentős mértékben szolgálták a római irodalom megteremtését, és kísérletet tettek a színház megkedveltetésére is. A színház ugyanis az a fórum, ahol egyszerre sok embert lehet megszólítani, tanítani, művelni, és számukra fontos erkölcsi tanulságokat, társadalmi elvárásokat irodalmi formában közölni (*Suetonius*: I,2). A második pun háború befejezése után (201) jöttek további mesterek és tanítók távolabbi görög területekről, továbbá a szigetekről és Kisázsziából is, amint ezt *Suetonius* említett munkájának folytatásából megtudjuk. Ezek rövid időn belül alkalmazkodtak a helyi római viszonyokhoz, azonban főként görög irodalmat, grammatikát és retorikát oktattak.

A neves görög mesterek előkelő római családok gyermekeit tanították, elsősorban ennek köszönhetően vannak információink római működésükről. *Ennius* korában már több tárgyat is oktattak, de főként nyelvet és irodalmat. *Suetonius* közlése szerint a grammatikát a mallosi *Kratés* hozta be Rómába. Ő követként érkezett Rómába, közvetlenül *Ennius* halála (169) után, és mivel ott eltörte a lábát, kényszerűségből megnyúlt ot-tani tartózkodása, ezalatt tanított. Nagyon sok előadást tartott, és „nekünk utánzásra való példát adott” – fogalmaz *Suetonius*. Az alexandriai valamint a pergamoni módszerek és gondolatok közvetítője, irodalmi szövegek fordítója, méltán tartják őt a római oktatás megalapozójának (I,2). A grammatika a görög nyelvhasználat nyomán honosodott meg Rómában, művelőit ugyanis eleinte *littaratus*oknak nevezték. *Cornelius Nepos*, (Kr.e I sz.) Híres férfiáról szóló írásában megkülönbözteti a *litteratus* embert és a *litteratort*, mert szerinte az előbbi azokat jelenti, akik képesek valamit pontosan, élelméjűen és tudományosan elmondani vagy megírni. Különösen a költők magyarázóit kell ezeken érteni, akiket a görögök grammatikusoknak neveznek (I,4).²

*Ennius*nak számos tanítványa volt, köztük két kiváló római ifjú, *Aemilius Paulus* két fia is. Az apa lelkes filhellén, számos görög mestert rendelt gyermekei oktatására. Köz-tük nemcsak irodalmárok és filozófusok voltak, hanem művészek is (szobrászok, festők), sőt még a testedzésre is gondja volt, vadászat-oktatókat, ló- és kutyaidomárokat is hozatott (*Plutarchos*: *Aemilius Paulus* 6,5). Érdekességként megemlíthetjük az öntudatos atyával kapcsolatban, hogy Kr.e. 168-ban, a makedón *Perseus* legyőzése után az athéni-aktól a leghíresebb filozófust kérte fiai oktatására. Sőt, rendelt egy képet is egy neves görög festőtől a diadalmenete számára. Az athéniak *Metrodorost* küldték el hozzá, aki mindkét kérésnek megfelelt. A gondosan megválasztott oktatók mellett ő maga személyesen is figyelt gyermekei oktatására, és ha tehetné, saját ismereteit is gyarapította (l. *Plutarchos* idézett munkáját). *Plutarchostól* azt is megtudjuk, hogy két idősebb fiát magával vitte Pádnába, és a csata után megengedte nekik, hogy *Perseus* könyvtárából válogassanak maguknak. Minden filhellénizmusa ellenére sem tűrte el azonban azt, hogy

² A *litteratus* az igazi tudós, a *litterator* közepesen képzett; ez a kettősség a görögöknél is megvan, *grammatikos*, ill. *grammatistés*.

csupán görög tanulmányokkal foglalkozzanak, hanem nagy gonddal ő maga készítette fel őket a római közéletre, ősi fegyelemre, megismertette velük Róma történelmét, bevezette továbbá az államférfiúi tevékenység és a jogi ismeretek rejtelseibe. Nem véletlen, hogy az ő házában talált menedéket a túszként Rómába került görög történétíró, *Polybios* is.

Kr.e. 155-ben újabb híres mester érkezik Athénből, mégpedig a babyloni származású *Diogenés*, a nyelv és stílus rangos tanítója. Rómába jön továbbá két tudós filozófus, a peripatetikus *Critolaus* és az akadémikus *Carneadés*. *Plutarchos* az idősebb *Cato* életrajzában azt közli (22), hogy mindkettőt lelkesen fogadták Rómában. Szót kell ejteni a 2. század második felének kapcsán egy nagyon fontos, filhellén, irodalombarát- és szervező csoport, a Scipio-kör működéséről, amelynek aktív szervezője az ifjabb *Scipio Aemilianus* (a kör tevékenységéről l. *Cicero*: A szónokról, II,37, 154.; továbbá *Astin*, 1967; *Maróti*, *Horváth* és *Castiglione*, 1967; *Adamik*, 1993).

A tárgyalt korszak markáns és hangadó egyénisége a konzervatív beállítottságú, kérelhetetlenül szigorú erkölcsű *Marcus Porcius Cato* (234-149). Politikai karrierje mellett nagyon fontos irodalmi munkássága, szónoki tevékenysége is. Az oktatás nevelés vonatkozásában kiemelendő, hogy maga oktatta fiát, sőt, írt is számára egy enciklopédiát (sajnos elveszett), amely négy témakörből (földművelés, orvostudomány haditudomány és a rétorika) összegzi a legfontosabb tudnivalókat. Csak a földművelésről szóló munkája maradt fenn, de írt szónoki beszédeket, *Eredetek (Origines)* címmel egy történeti munkát, *Carmen de moribus* (Ének a szokásokról) címen egy erkölcsant, írt továbbá jogi tárgyú művet és kiadott egy szellemes mondásokat tartalmazó gyűjteményt is. Mindezekkel korának művelődését, a kultúra fejlődését kívánta szolgálni, annak ellenére, hogy a görög kultúra intenzív római és itáliai terjesztését gátolni igyekezett.

Cato maga maga jól ismerte a görögök kultúráját és nyelvét is, de féltette hazáját az idegen hatásoktól, ugyanis a görögök szabados életfelfogása és gondolkodásmódja, valamint a görög poliszvilág lehanyaglása között egyenes összefüggést tételezett fel. (A görögség gondolkodásmódjáról, nevelési- és életelveiről l. még *Garland*, 1990.) Történeti művében azokat az eseményeket írta le részletesen, amelyeket az erkölcsi, illetőleg a hazafias nevelés szempontjából fontosnak ítélt. A rómaiak ugyanis a történetírást instruktív példatárnak tekintették, amely nevelő hatással van az utókorra, és számos követendő mintaképpel szolgál. Ugyancsak tanítás és tanácsadás célzatával készült a mezőgazdaságot tárgyaló munkája, amelyben a gondos, hatékony és jövedelmező gazdálkodásra vonatkozó tanácsokkal szolgál kortársainak. Véleménye szerint a földművelés nemcsak tisztességes, hanem dicséretes foglalkozás is, amit a régiek legnagyobb dicsérete így összegez: „Jó földműves, jó gazda” (*Cato*, 1966. 87. o.; *Cato* tevékenységéhez lásd még *Maróti*, 1966.)

Az említett Scipio-körhöz csatlakozott a rhodosi *Panaitios* is, aki *Scipio* házában lakott, és szoros kapcsolatba került vele, valamint barátjával, *Laeliusszal* is. A neveléstörténet szempontjából feltétlenül említést érdemel a *Gracchus* testvérek anyja, *Cornelia* (*Scipio Africanus* lánya), aki példás családanya volt, gondosan nevelte gyermekeit, kiváló görög mestereket fogadott házába, így a mytilénéi *Diophanést*, a híres szónok-tanárt, és a cumae-i filozófust, *Blossiust* (*Plutarchos*: Tiberius Gracchus 8,4). Kiemelendő *Cornelia* azért is, mert levelezett fiaival, ami az ő korában kivételes jelenségnek számít –

Caesar illetve *Cicero* levelezése kapcsán kezd meghonosodni Rómában is a kapcsolat-tartásnak ez a módja. A tárgyalt korszakban a hellenizmus igen nagy hatást gyakorolt az oktatásra, nevelésre, irodalomra és a bölcsesetre.

A köztársaság válsága és a principatus kora

A Kr.e.146. évtől kezdődően a római nevelésben egy újabb korszak következik, ezután már valamivel több adat áll rendelkezésünkre. *Suetonius* közlése szerint a régi grammatikusok rétorikát is tanítottak; többek értekezéseket is közreadtak mindkét tárgyból. Ugyanakkor, amint *Suetonius* írja: „A rétorika – hasonlóképpen mint a grammatika – csak későn honosodott meg nálunk, sőt egy kicsit nehezebben is, ugyanis köztudott, hogy gyakorlását néha tiltották is” (*Suetonius*: I,4).

Cicero gyermekkorában a két leghíresebb szónok Rómában *Marcus Antonius Orator* (Kr.e. 143–87), az ismert triumvir nagyapja, és *L. Licinius Crassus* (Kr.e. 140–91). *Cicero*: A szónokról (*De oratore*) című munkájában igen nagy szerepet juttat nekik. Az utóbbi szónoki teljesítménye mellett egy híres rendelete is ismertté tette, amit Kr.e. 92-ben censortársával, *Cn. Domitius Ahenobarbusszal* együtt adtak ki. A rendeletet *Suetonius* is fontosnak tartotta, ezért szó szerint idézi művében: „Tudomásunkra jutott, hogy vannak olyan emberek, akik egy újfajta tanítási módot vezettek be: az ifjúság tódul hozzájuk az iskolába. Latin rétorikának nevezik magukat. A fiatalok egész nap henyélnek náluk. Őseink megszábták, hogy gyermekeinknek mit kell tanulniuk és milyen iskolákba kell járniuk. Ez az újfajta tanítási mód, amely a hagyománnyal ellenkezik és ősi szokásokba ütközik, nem tesz és nem is tűnik helyesnek. Éppen ezért mind azoknak, akiknek ilyen iskoláik vannak, mind azoknak, akik oda szoktak járni, tudomására kívánjuk hozni azon véleményünket, hogy nem tetszenek nekünk” (*Suetonius*: I,4).

A második században természetesen vették az előkelő római családok, hogy gyermekeik görög szónoktól tanuljanak, ezért gyakran el is utaztak Görögországba. Az első század elején kísérletet tettek arra, hogy bevezessék a latin rétoriskolákat, továbbá latin stílusmintákkal váltsák fel a görögöket. Rómában *L. Plotius Gallus* hozott létre ilyen iskolát. Itt szeretett volna tanulni az ifjú *Cicero* is (*Suetonius*: I,26), szülei és környezete azonban nem engedték meg ezt, mivel nem tartották elég színvonalasnak a latin szónokiskolát. Mint a fenti idézet mutatja, hasonló véleményen van *L. Licinius Crassus* is, aki *Cicero* szerint úgy látta, ezekben a latin iskolákban nem kapott megfelelő hangsúlyt az általános műveltség és a szükséges szakismeretek elsajátítása (pl. jog, történelem, filozófia), ellenben nagy teret nyert az üres fecsegés és a hatásvadászó demagógia (A szónokról, 3,93). Az említett rendelet tehát ezt a felszínes képzést akarta megakadályozni, és erősíteni azt a tendenciát, hogy a római kultúrának a görög tudományosság szintjéhez kell alkalmazkodnia. A rendelet csak részben érte el célját, korlátozta ugyan a latin réto-

rok ténykedését, de egészében megszüntetni nem tudta. Ez utóbbit igazolja a *Rhetor ad Herennium* címmel megjelent rétorikai tankönyv.³

Rómában az egyik legkedveltebb házitanító *Crates* tanítványa, a Milétozból származó *Alexander*, aki hatalmas és szerteágazó tudásával kiérdemelte a polihisztor minősítést. Számos munkát írt, Kr.e. 81-ben *Sulla* adta meg neki a római polgárjogot. Még ismeretebb eset *Antonius Gniphóé*, aki *Iulius Caesar* mestere volt. (*Caesar* anyja, *Aurelia* szintén különösen gondos családanya, aki minden bizonnyal igényesen választott oktatót fiának.) Bár szabad származású, szülei Galliában elhagyták; nevelőszülei később visszaadták a szabadságát (*Suetonius* I,7). Alapos képzettséget szerzett mind a görög, mind a római kultúra terén, és megnyerő személyiségének köszönhetően tanító lett. Híres férfiak látogatták iskoláját, köztük például *Cicero* is. *Ateius Philologus* szerint két könyvet írt a latin nyelvről, ő volt az első, aki a latin szavak helyes alakjának megállapításához az analógia⁴ elveit alkalmazta. Feltehetően a mester nagy hatással lehetett az ifjú *Caesarra*, aki makacsul ragaszkodott a tiszta és helyes nyelvhasználathoz, és ő maga is írt *Analogia* címmel egy munkát. Sajnos ez a munka nem maradt fenn, így *Gniphó* hatása is nehezen kontrollálható. Különös elismerésként szolgálhatott a mesternek az a tény, hogy a híres szónok, *Cicero* már felnőttkorában (Kr.e. 66-ban, 40 évesen, praetorként, ismert szónokként) hallgatta.

Kr.e. 92-ben tehát a latin rétorok iskoláit is betiltották (hasonlóan a görögökhöz), de látványos siker nélkül. A lassú fejlődés eredményeképpen kialakult és állandósult a három egymásra épülő iskolai fokozat: elemi, grammatikai és rétorikai. Közülük az első kettő, a grammatikai és rétorikai képzés általánosnak tekinthető, az előkelők gyermekeit azonban szükséges volt a közéleti pályára – *senatus, forum, törvényszék* – is felkészíteni, ez tette szükségessé a rétorika színvonalas oktatását. Innentől az igényesebb képzés szerves része a szónoki ismeretek megszerzése, míg a társadalom alsóbb rétegei továbbra is beérik a *ludusszal*. A szónoki képzésben a korábbi *praxis forensis* (gyakorlati képzés) mellett jelentős hangsúlyt fektetnek a megfelelő és színvonalas elméleti ismeretek megszerzésére. Ezt az új gyakorlatot szemléletesen illusztrálja *Tacitusnak a Dialogus de oratoribus* című írása, ahol a régi és új nevelés rendszerét vizsgálja, különös tekintettel a rétorikára (31-35 fejezetek). *Tacitus* szerint régen azt tartották, hogy nincsen szükség szónokiskolákra, hanem az ifjakat elvitték egy neves szónokhoz, azt kellett kísérnie, minden beszédét meghallgatnia, a peres eljárások lefolytatásánál jelen kellett lennie, úgyszólván a „csata hevében tanult meg harcolni”. Most azonban, folytatja *Tacitus*: „fiataljainkat elviszik a rhétorok iskoláiba ... elviszik őket az iskolába, amelyben nem egykönnyen tudnám megmondani, hogy maga a hely, a többi tanuló, vagy a tanulmányok minéműsége okoz-e több kárt tehetségüknek. Mert a hely egyáltalán nem parancsol tiszteletet, csak ugyanolyan tudatlanok teszik be oda a lábukat; a tanulótársak sem segítik az előrehaladást, hisz gyermekek gyermekek között és ifjak ifjak között, egyforma gondatlansággal beszélhetnek és hallgathatják egymást; a gyakorlatok pedig jórészt nem érik el

³ Keletkezésének ideje és szerzője is vitatott; *Hieronymus* közlése alapján tévesen *Cicerónak* tulajdonították. *Franz Marx* véleménye szerint az a legvalószínűbb, hogy keletkezése Kr.e. 86 és 82 közé tehető, mivel az idézett szónokok sorát *Antonius*szal és *Crassus*szal zárja.

⁴ Ez az eljárás azt a gyakorlatot jelenti, amikor már létező ismert formákból következtetnek hasonló szavakra, a szavak közös használatához való alkalmazkodás helyett (anomáliák).

céljukat”(35). Az idézett forrás egyben igazolja azt is, hogy már *Cicero* korát megelőzően kialakultak Rómában a latin szónokiskolák, és egyben már akkor körvonalazódik az az új nevelési ideál, amelynek végleges formája a következő korszakban realizálódik.

A nevelésben érvényre jutó görög hatások közül az építészetet kivéve kevésbé volt eredményes a művészetek hatása. A rómaiaknál a művészet szinte mindvégig idegen jellegű és elsősorban dekoratív. Ilyen módon a lélek valódi mélységeinek kiművelésére szolgáló zenei oktatás sem kapta meg azt a kiemelt szerepet, amit a görögöknél betöltött. Róma művelődésére a legmérhetőbb hatást a görög nyelv és irodalom gyakorolta. Szinte jelszóvá vált, hogy aki művelt ember akar lenni, annak feltétlenül görögül kell tanulnia. Ennek köszönhetően gyorsan terjedt a görög nyelv ismerete. Már *Sulla* idejében *Molo rhodoszi* követet – aki nem tudott latinul – tolmács nélkül hallgatták meg a *senatusban*. Az előkelő családok görög nevelőket és pedagógusokat fogadnak gyermekeik mellé. A grammatikai iskolákban így idegen nyelvet is oktatnak, ami neveléstörténeti szempontból nagyon is haladó lépésnek számít. A tanítók mellett az előkelő családokban egyre több görög tudós, filozófus, felolvasó, orvos és művész is feltűnik. A római vallásba számos görög mítosz kerül be, a színpadi művek görög mintákat követnek, a klasszikus irodalom úgyszintén.⁵ Divatossá válik görög nyelven írni.⁶ A római császárok közül például *Tiberius* görögül ír verseket, *Claudius* ír és társalog is görögül, *Titus* görög színpadi műveket alkot, *Domitianus* görög öltözékben elnököl az olympiai játékokon, *Hadrianus-ról* pedig azt olvashatjuk *Aurelius Victor*nál, hogy: „a görög irodalomban olyan alapos jártassága volt, hogy „*graeculusnak*” (kis görög) nevezték el. Az athéniak tanulmányait, életmódját, nyelvét és egész műveltségét teljesen elsajátította” (*Aurelius*, 1998. 14.; 256. o.). *Marcus Aurelius* görögül írja meg „*Elmélkedések*” című filozófiai művét, a híres szónok, *Quintilianus* pedig a nyelvtanulást a göröggel javasolja kezdeni.

A római tradíciók és a görög kultúra ötvözése

A római nevelés Kr.e. 146 utáni időszaka egészen a birodalom bukásáig a hellenizált szellemet követi. Az erkölcsök finomodásával sajnálatos módon együtt jár hanyatlásuk is. A tradicionális római erények és eszmények azonban nem tűnnek el egészen, a régi egyszerű életvitelnek és így a hagyományos nevelési elveknek is akadnak még hívei a principatus időszakában is. A császárkorban ismételtelen fokozódik a görög kultúra hatása, *Augustus* azonban programjában a régi jó erkölcsök visszaállítását hirdeti meg. Propagandisztikus jelszavainak hirdetésében nagy segítségére volt „mindenható” tanácsadója, *Maecenas*, sőt, az sem zárható ki, hogy a *libera res publica* (szabad köztársaság) mezébe bújtatott *dictatura*, valamint ennek a görög kultúrával való ötvözése az ő „ötlete” volt. *Augustus* politikájának mintegy elvi igazolását jelentette erényprogramja, a *senatustól* elismerésként kapott egy aranypajzsot, amelynek felirata a négy alaperény neve volt: *virtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas*. *Maecenas* – ezért lett később fogalom a neve – aktívan

⁵ *Cicero* példaképe *Démostenész*, *Vergiliusé Homéros*, *Sallustius Thukydidész* követi, *Horatius* pedig *Alkaiost* és *Sapphót*.

⁶ *Cicero* írt pl. saját consulságáról görögül, *Fronto*, *Suetonius*, *Apuleius* görögül és latinul is írtak.

támogatta a kultúrát, ezen a téren támogatottjainak – írók, költők, művészek – is komoly szerepet szánt. *Vergilius*nak ő javasolta például egy földműveléssel foglalkozó tankölte-mény (*Georgica*) megírását (politikai törekvései között szerepelt ugyanis az itáliai pa-rasztság megerősítése). Szintén ő ösztönözte *Horatiust* arra, hogy költeményeiben *Augustus* törekvéseinek népszerűsítése is hangot kapjon. Hasonló célok jutottak érvényre *Vergilius* Aeneisének megalkotásában is.

Augustus létrehozott *collegium iuvenum*okat is, amelyek az ifjúság vallási jellegű szervezetei, de oktattak például sportot is. A testedzést korábban elsősorban katonai cél-lal gyakorolták. A császárkorban egyre inkább szerves része lett a rómaiak életének, a sportolásra alkalmas helyeket a *thermák* (fürdők) mellett alakították ki. Természetesen azt a fontos és jelentős szerepet sohasem kapta meg Rómában, amit a görögök számára jelentett. *Seneca* kritikusan vélekedik a túlzásba vitt testedzésről: „Ostobaság ugyanis, Luciliusom, és a legkevésbé sem illik a tudományos érdeklődésű emberhez a kargyakor-latokkal, nyaknyújtogatással, törzserősítéssel való foglalatosság – ámbár sikeresen há-jasodsz, és erősödnek izmaid, akkora erőd vagy súlyod úgysem lesz, mint egy hizlalt ökörnek” (Levelek, XV,2).

Tacitus idézett munkájában a régi római nevelési elveket kívánja vissza: „Úgy lát-szik, hogy városunk sajátos és jellemző hibái, a színészimádat, meg a gladiátormérkőzé-sek s lóversenyek iránt érzett szenvedély, már szinte az anyaméhben megfogamzanak, és ha ezek foglalják el és szállják meg a lelket, mennyicske hely marad a tisztas művésze-tek számára? Hányat találsz, aki otthon másról ejt szót? Beszélnek-e másról a fiatalok, ha előadóteremben hallgatjuk őket?” (29). Nem fukarkodik a kritikával a történetíró a pedagógusokat illetően sem: „De a tanítók is erről társalognak leggyakrabban hallgató-ikkal, hisz nem a fegyelem szigorúságával, nem is a képességük próbára tételével tobo-roznak tanítványokat, hanem megkönyékező köszöntgetéssel és a hízélgés csábszavai-val” (uo.). *Tacitus* kíméletlen kritikája a tanulók ismereteire is kiterjed, akik vajmi kevés használható tudással rendelkeznek, s ebben természetesen felveti a tanárok felelősségét is: „Csak futólag említem, a tanulók elemi ismereteivel vajmi keveset törődnek: sem a szerzők olvasására, sem a hajdankor tanulmányozására nem fordítanak kellő gondot” (30). Pedig a régiek – *Tacitus* szerint – nagyon is jól tudták, melyek az ifjúság számára szükséges ismeretek, ezért arra volt gondjuk, hogy a kellő ismeretekkel vétezzék fel a fiatalokat. Külön említi a szerző a szónokok képzését – bár az a véleménye, hogy az iga-zi szónoklatok ideje lejárt –, akiknek rendkívül sokoldalú és általános képzettséggel kell rendelkezniük: „nagy felkészültségből, igen sok művészet ismeretéből és mindenre kiter-jedő tudásból fakad és árad oly bőven az a csodálatra méltó ékesszólás; és a szónoki erőt és képességet nem lehet, mint más egyebet, szűk és kurta határok közé szorítani, hanem az a szónok, aki minden kérdéstről szépen, tetszetősen és meggyőzően, a tárgy méltósá-gához illően, az adott helyzetben hasznosan, a hallgatók gyönyörűségére tud szólni” (uo.).

A pedagógusok egzisztenciális helyzete

Fontos kérdés a tanárok egzisztenciális helyzete, munkájuk elismerése és honoráriumuk is (Bonner, 1977. 146. o.). A tandíjak fizetése utólag, havonta, vagy tanévenként történt; ilyen módon a pedagógusok kiszolgáltatottak, hiszen előfordul nem fizető tanítvány, illetve olyan is, aki a fizetés előtt hagyja el az iskolát, vagy keres másik oktatót. Természetesen a honorárium megfizetése függhet a tanítás eredményességétől is: akadnak példák arra, hogy ilyen okkal tagadják meg a szülők az utólagos fizetést. Maga a tanár is elküldheti a lusta tanítványt, de ezzel aláássa saját hírnevét, sőt, lehet, hogy a nebuló egyenesen a konkurenciához megy. Abban, hogy valaki híres és keresett mester legyen, sokat számít az ismertség, a személyes kapcsolatok (főként befolyásos előkelőkkel) és természetesen a tudás, illetve az egyéni adottságok (pl. *kharizma*). A görög szofisták esetében az előrefizetés volt az általános gyakorlat, és azt is előre megmondták, mit lehet tanulni tőlük⁷, a képzés azonban számos esetben vitával végződött, mivel a szülők nem voltak elégedettek az eredménnyel. A tiszteletdíj összegében általában előre megállapodtak a felek, csupán a különösen híres és keresett mesterek, mint például *Antonius Gniphos* engedhette meg magának, hogy eltekintsen tőle. Ha viszont a diák rendszeresen fizetett, előfordult, hogy a tanár igyekezett megnyújtani a „tanévet”, biztosítandó a rendszeres bevételt. *Quintilianus* különösen negatív véleménnyel van az efféle pedagógusokról (XII,11,14). A költő *Ovidius* is említi, hogy a nép gyakran megkárosítja a tanárokat (*Ovidius*, III, 829), *Juvenalis*tól pedig arról értesülünk, hogy emiatt többen hivatásuk feladására kényszerülnek (VII, 203). Ezekben az esetekben a károsultak jogorvoslatot kérhettek, *Juvenalis* ezen esetek kapcsán a néptribunusok közbenjárására hivatkozik (VII, 228–229). A fizetők esetében is előfordul, hogy a tandíj jelentős hiánnyal kerül az érintetthez – amint ezt az említett *Juvenalis* részletből megtudjuk –, például a család gazdasági ügyeit felügyelő *dispensator* is megtart a pénzből magának. Persze sokan voltak a tandíjjal ügyeskedő diákok is. *Bion*, cinikus filozófus a heroikus korszakkal (arany, ezüst, bronz stb.) való szellemes összehasonlítással élt: „az arany tanítvány fizetett és tanult, az ezüst fizetett és nem tanult, a bronz tanult és nem fizetett” (*Stobaios*: Eclogák II,31,97). Előfordult azonban, hogy a pedagógus jövedelemkiegészítésre kényszerült, például vakáció idején külön is tanított, esetleg másolási, írnoki vagy egyéb munkákkal pótolta a jövedelmét.⁸ Néha a mesterek különböző ünnepi alkalmakkor szerény ajándékokat is kaptak.

A római tanév egyik legfontosabb eseménye március tizenkilencedike, a tudományok és művészetek patrónusának, Minerva istennőnek az ünnepe volt. A neve *Quinquatrus*, mivel az *Idus* követő ötödik nap, egyben az istennő születésnapja, illetőleg temploma felavatásának is évfordulója. Ezután ötnapos szünet következett, és március 24-én meg-

⁷ Ennek az előre bejelentésnek a latin igéje a *profiteor*= nyilatkozik, előre megmond, ti. azt, hogy milyen tudomány mestere, vagyis mit kíván tanítani; ugyanebből az igéből származik a professzor szavunk is.

⁸ Ilyen másoló pedagógust említ pl. a latin feliratok gyűjteménye (CIL X 3969), név szerint *Furius Philocalus*, Neapolis-beli *ludimagister*t, aki: „*testamenta scripsit cum fide*” – vagyis szorgalmasan másolta a végrendeleteket.

kezdődött a tanév.⁹ Ilyenkor a tanárok is tettek felajánlásokat az istennőnek, és maguk is kaptak természetbeni ajándékokat. A másik hasonló ajándékozási alkalom december 17-én a *Saturnalia* ünnep volt, amikor az újévi adományok átadására került sor. A pedagógusok díjazásáról *Diocletianus* császár (Kr.u. 284–305) 301-ben kiadott ár- és bérmaximáló rendeletéből kaphatunk konkrét információkat. Ebben három „bérkategóriát” állapít meg, ezek aránya: 5: 4: 1. Ennek értelmében egy írás-olvasás oktató tanárnak 50 *denarius*, a számtan- és gyorsírás-oktatónak 75, agörög-latin nyelvtanárnak 200, a rétorika és filozófia mesterének pedig 250 *denarius* az illetménye (*Szepessy*, 1968. 109. o.). Az első hivatalosan kinevezett professzor *Quintilianus* volt, akinek évi fizetése százezer *sestertius* tett ki, amit az államkincstártól kapott.

Az első kinevezett professzor

Vespasianus életrajzában a történetíró *Suetonius* (8) elismeréssel szól a *Flavius*-dinasztia kultúrpolitikájáról, s többek között arról tudósít, hogy *Vespasianus* könyvtárat és levéltárat újít fel, színészeket, történetírókat, szónokokat pártfogol, így például *Josephus Flavius*, az idősebb *Plinius* és *Quintilianus*. *Quintilianus* a rétorika nagyhatású oktatója, az első hivatalosan kinevezett professzor a Kr.u. első században. A megbízatását *Vespasianus* császártól kapta. Hispániai születésű, apja Rómában volt rétor, ő is itt tanult, de azután visszatért szülőföldjére. *Galba* császárrá választásakor tért vissza Rómába, akkor már ismert szónok volt. Elismert pedagógusi ténykedését igazolja az a tény is, hogy *Domitianus* császár adoptált fiainak a nevelését is rábízta. Sikeressége és elismertsége sem feledtette azonban vele szerencsétlen magánéletét, ugyanis felesége 19, egyik fia öt, a másik tíz éves korában meghalt. Kr.u. 91-ben, 20 éves, erkölcsileg és anyagilag elismert tanári működés után visszavonult. Aktív oktatói tevékenységének befejezése után, tanítványai ösztönzésére írta meg híressé vált szónoklattani tankönyvét, amelyben áttekinti az ember teljes nevelését és művelődését a bölcsőtől a halálig.

A munka középpontjában a rétorika áll; az első két könyvben a szónokképzés előzményeként a kisgyermek nevelését taglalja. A mester kitűnő pedagógiai érzéssel rendelkezett, és számos olyan hasznos tanáccsal szolgál, amelyet a modern kor is megszívlelhet, sőt, haszonnal alkalmazhat. *Quintilianus* a *Nero* korabeli lezüllött erkölcsöket és szétzilált nevelést szerette volna stabil alapokra helyezni, ideálja *Augustus* aranykori Rómája. Különösen a szó és gondolat egységét hangsúlyozza – ezt nem csupán a jó szónokokra, hanem általában a művelt emberekre is vonatkoztatja. Ez az elvárás az, ami leginkább igényli a tanítást, a gyakorlást, valamint különleges és folyamatos odafigyelést, mindez összefüggésben áll a szónok által megfogalmazott „*vir bonus*” (derék férfi) eszményével is (*Winterbottom*, 1964). Komoly hiba azonban *Quintilianus* szerint, ha csak a szavakkal törődünk, mert azok gondolatok nélkül üresek, értelmetlenek lehetnek, sőt – a szónok szerint –, akárcsak a nőiesen felcicomázott test, visszataszítóak is. Igen tanulságos, ahogyan a pedagógusokkal szembeni elvárásait megfogalmazza: „A ne-

⁹ A római év eredetileg szintén márciusban kezdődött, később a január és február hónapot beiktatták a naptárba a március elé, de a tanév rendje továbbra is ez maradt.

velőktől megköveteljük még azt is, hogy valóban művelt emberek legyenek – és erre igen nagy súlyt kívánok helyezni – vagy ha nem azok, legyenek ennek tudatában. Nincs veszélyesebb az olyan embereknél, akik maguk alig jutottak túl az ábécén, mégis tudós-nak képzelik magukat” (I,1,8 – saját fordítás).

Fontos elméleti tanácsokkal szolgál kortársainak, illetőleg az utókornak is *Lucius Annaeus Seneca*, aki elméletben és gyakorlatban is foglalkozott a kérdéssel. Eszménye – hasonlóan *Quintilianushoz* – az erkölcsös, erényekben gazdag, humanizmussal átitatott római polgár, akinek életvitelét a sztoikus filozófia eszméi is áthatják. *Seneca* tanításai műveiben elszórta lelhető fel. Kiemelendő, hogy ő a nevelés célját a legszigorúbban értelmezett erényben keresi, szerinte az erény maga a tökéletesség, amihez már semmit nem lehet hozzáadni (VII,4,9). Az emberben szerinte a legjobb az értelem (*ratio*), amely egyben életének irányítója is: „Ez a tökéletes ész nevezhető erénynek, amely azonos a tisztességgel” (IX,5,9). Természetesen a kisgyermek még nincsen az ész és erény birtokában, ezért is rendkívül fontos az a kérdés, hogy hogyan nevelhető belőle „*vir bonus*”. *Seneca* szerint különböző vérmérsékletű (*potestas*) emberek vannak, ezt kell a jellem alakításánál alapul venni, mégpedig minél korábban, mert: „A nevelés a lehető legnagyobb és a jövőre nézve leginkább gyümölcsöző odafigyelést kíván; könnyű ugyanis a még zsenge lelkeket megrendszabályozni, de nehéz lenyesegetni azokat a hibákat, amelyek velünk együtt nőttek meg” (A haragról II,18,2). *Helvia* vigasztalására készült írásában a következő olvasható: „Szabályozd erkölcsi magatartását, alakítsd jellemét: a zsenge korban kapott tanítások, mélyebben a lélekbe vésődnek” (XVIII,8) – mindezt igazolták a modern kori kutatások is. Maga *Seneca* az emberi lélek kitűnő ismerője, és pontosan látja azt is, hogyan alakítható.¹⁰ Figyelmeztet, sőt óva int az engedékeny, kényeztető neveléstől (*educatio mollis et blanda*), mert szerinte semmi sem táplálja ennél jobban a szenvedélyeket. Ugyanakkor nagyon fontosnak minősíti azt a szempontot, hogy a gyermek mindig az igazságot hallja, legyen benne tisztelet, és tartsuk távol mindenkor a hízelgéstől (A haragról II,21,8). A tanító mindig legyen szelíd és türelmes, mert az ifjú környezetéhez alkalmazkodik, és ahhoz hasonlóvá válik. Ezen nevelési elvek mögött nem nehéz felfedezni a sztoikus elveket, de mindez nem áll távol az igazi római jellem-től sem, amelynek kialakításában az élőszonek és a példának elengedhetetlenül fontos szerepe van. Hasonlóan *Quintilianushoz* ellene van a testi fenyítésnek, a figyelmeztetés (*admonitio*) és a büntetés (*castigatio*) viszont nem mellőzhető. Véleménye szerint a tanulás célja nem az ismeretszerzés, hanem maga az erény: „*Non vitae, sed scholae discimus*” (Levelek XVIII,3,12) – hangzik szállóigévé vált gondolata.¹¹ Károsnak véli ugyanakkor a sok ismeretanyagot, mert a lényeg nem a mennyiség, hanem az alaposság és a minőség. Külön foglalkozik egy levélben (XIX, 5) a művészetek és a tudományok fontosságával, ebben úgy látja azonban, hogy a világ összes tudományánál értékeesebb a lélek jósága, amely az erényes életben realizálódik.

¹⁰ Az persze kérdéses, hogy *Nero* esetében, akinek nevelője volt, mennyire látta ezt világosan, és mennyire tudatosult ebben az esetben a pedagógus felelőssége.

¹¹ Ezt a mondatot pontatlanul szokták idézni, ugyanis arról van szó, hogy az erény a fontos, nem pedig az utilitárius célokat szolgáló életvitel.

Iskolák és oktatás a késői császárkorban

A császárkorban a birodalomnak szinte minden városában létrejöttek grammatikai és rétorikai iskolák. Ezek az oktatási központok változatlanul magánvállalkozások, hivatalos tananyag és állami kontroll nélkül, ahol a színvonalat a mester garantálja. Az elemi, grammatikai, rétorikai és filozófiai iskolák nem képviselnek a mai értelemben véve egymásra épülő szinteket. Híres és frekvenciát keltő kulturális központok Athén és Alexandria mellett Rhodos, Mytiléné, Apollónia, Massilia és Mediolanum. Később fontos és ismert lesz Karthágó, Burdigala és Augustodunum is. A birodalom központja jelentős kulturális hatást gyakorol a tartományokra is, beleértve a tudatos romanizálás célzatát is, amíg a keleti területeken a hellenizmus hatása erősebb és meghatározó.

A császárkor második fele a hanyatlás időszaka, az általános művelődés igénye helyett a szórakozás (cirkusz, kocsiversenyek) nyer teret, valamint új tendenciaként jelentkezik az életpálya igényeihez alkalmazkodó képzés. Ennek értelmében a római arisztokrácia főként katonai illetve jogi képzettséget választ. Különösen fellendül a jogi képzés, a leghíresebb jogi egyetemek a római valamint a berytosi (Beirut), ez utóbbi az *Antoninus* dinasztia (Kr.u. 96-193) idején jött létre, és fénykorát a *Severusok* alatt (Kr.u. 193–284) élte. Ezek az egyetemek szintén magánkézben működnek, de a birodalom közigazgatási igényei, valamint néhány uralkodó felismerései nyomán lépések történnek állami felügyelet alá vonásukra, például *Nagy Constantinus*, majd *II. Theodosius* részéről (v.ö. *Zlinszky*, 100–114. o.).

Az antik kultúra, oktatás és szellemi örökség továbbadása terén fontos, ha nem is egyértelmű szerepet játszott a kereszténység is. A korai kereszténységet gyakran szokták szembeállítani az antikvitással, mint minden pogány és istentelen tagadóját. A kereszténység következő korszakában viszont, amikor az elismerésért és a hatalomért küzd, egyben törekszik kora műveltséganyagának elsajátítására, befogadására és asszimilálására. A harmadik korszak a diadalmas egyházé, amikor minden pogány, be nem olvasztható, asszimilálhatatlan szellemi értéket meg akar semmisíteni. Küldetésének tekintette a tanítást, valójában tanítottak írni és olvasni is – mind latinul, mind görögül – erősíve a közösségeket a *respublica Christiana* szellemében, az *Imperium Romanum* rendje szerint. A későbbiekben a római állam megtalálta a megegyezés módját a kereszténységgel, az államvallás lett, és jelentős mértékben hozzájárult az antik kultúra továbbörökítéséhez.

Itália első barbár urai, a keresztény *Odoakar* és *Theodorik*, a római arisztokráciával való együttműködést keresve, vállalták az ősi kultúra védelmezőinek és fenntartóinak szerepét is. Kiemelkedő *Theodorik* nagyműveltségű kancellárjának, *Cassiodorusnak* az érdeme, amiért az általa 540 körül alapított *Vivarium* kolostor szerzeteseit rábírta, hogy a korábbi közömbösséggel szakítva, idejük egy részét ókori irodalmi művek másolásával töltsék, és kéziratgyűjteményükben, a kolostor könyvtárában, az egyházi művek mellett az egykor megvetett pogány irodalom legjelesebb alkotásai is helyet kapjanak. A görög világban is hasonló folyamat ment végbe már egy évszázaddal korábban. *Cassiodorus* kolostori szervezetének mintaként szolgálhattak egyes, a keleti kereszténységben kialakult hasonló intézmények (pl. Edessa és Nisibis). A bizánci császárság megerősödésének

az időszakában pedig szorgalmas gyűjtőmunka indult meg a még meglévő klasszikus alkotások új kéziratokban való kiadására és kommentálására. Az egyház immár, mint saját szellemi örökségéhez is tartozót, kötelességének tartotta megmenteni és átmenteni mindazt, ami a 6. századig még nem pusztult el.

A Róma által megkövetelt és elvárt „derék polgár” eszménye szinte egészen a modern korig követendő minta lehet, akinek hivatástudata, szabadságszeretete, kötelesség-érzete, gazdálkodói felkészültsége, és nem utolsósorban utánozhatatlan alkalmazkodó képessége az utókor számára is tanulságos lehet. Az előbbi gondolatsorhoz illik *Visy Józsefnek* a római humanitással kapcsolatban megfogalmazott tanulságos véleménye: „Csak az marad mindig aktuális – Goethe szerint –, ami nem a mindennap követelményeinek a kielégítésére készült. A római kultúrában pedig ez az elem a humanitás nemes talajából táplálkozó erkölcsi aktivitás” (*Visy, 2004. 295. o.*).

Méltó befejezés lehet *Havas László* professzor tömör összegzése a rómaiak szerepéről és az antik Rómának az utódokra hagyott örökségéről: „A római társadalom-felfogás nem csupán humanizmusával, hanem *libertas*, szabadság-konceptiójával, az emberi *dignitas*, méltóság védelmével is maradandó példaként szolgált a későbbi korok számára, még akkor is, ha ez a *libertas* a római császárkorban gyakorlatilag az előkelők házáinak falai közé szorult vissza, sőt ott sem volt teljes biztonságban” (*Havas, 1998. 53. o.*).

Irodalom

- Adamik Tamás (1993): *Római irodalom az archaikus korban*. Seneca Kiadó, Budapest, 1993.
- Astin, A.E. (1967): *Scipio Aemilianus*. Oxford, 1967.
- Aurelius Victor (1998): Történelem dióhéjban 14. In: Németh György (szerk.): *Ércnél maradandóbb... A görög és római történelem forrásai*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Bonner, S. F. (1977): *Education in Ancient Rome*. Berkeley, Los Angeles.
- M. Porcius Cato: *A földművelésről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, ford. Kun József.
- Cicero, A szónokról (*De oratore*)
- Fináczy Ernő (1906): *Az ókori nevelés története*. Budapest.
- Garland, R. (1990): *The Greek Way of Life from Conception to Old Age*. London.
- Havas László (1998, szerk.): *Agatha IV. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi I-II*. Debrecen.
- Horatius összes művei*. Corvina Kiadó, Budapest 1961.
- Decimus Iunius Iuvenalis satirái*. Budapest, 1964.
- Lauffer, S. (1971): *Diokletians Preisedikt*. Berlin.
- Maróti Egon, Horváth István Károly és Castiglione László (1967): *A régi Róma aranykora*. Budapest.
- Nepos, C. (1984): *Híres férfiak*. Európa Kiadó, Budapest.
- Németh György (1998, szerk.): „Ércnél maradandóbb” *A görög és római történelem forrásai*. Corvina Kiadó, Budapest.
- P. Ovidius Naso (1986): *Római naptár*. Fasti Kiadó, Budapest.
- Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok*. Magyar Helikon, Budapest. ford. Máthé Elek.

Hoffmann Zsuzsanna

- M. Fabius Quintilianus szónoklattana.* Franklin Társulat, Budapest, 1911, ford. Prácer Albert.
- Rawson, E. (1985): *Intellectual Life in the Late Roman Republic.* London.
- Seneca prózai művei I-II.* Szentár Kiadó, Budapest. 2002; 2004.
- Stobaios: *Eclogae.*
- Suetonius: De grammaticis et rhetoribus.* Teubner Lipsiae, 1960.
- Szepessy Tibor (1968, szerk.): *A régi Róma napjai.* Európa Kiadó, Budapest.
- Tacitus összes művei I-II.* Magyar Helikon, Budapest, 1970, ford. Borzsák István.
- Visy József (2004): *A klasszikus embereszmény.* Szeged.
- Winterbottom, M. (1964): Quintilian and the vir bonus. *Journal of Roman Studies*, **54.** 90-97.
- Zlinszky János (1998): *Ius privatum.* Osiris Kiadó, Budapest.

ABSTRACT

ZSUZSANNA HOFFMANN: THE IDEALS OF ANCIENT ROME REALISED THROUGH EDUCATION

The aristocratic Roman society was conservative in its values and traditional and practical in its values. The educational ideal was the realisation of vir bonus, i.e. the education of citizens who satisfy the needs of the state in every respect and who possess the virtues of commitment, a love of freedom, a sense of duty, and adaptability. The transmission of the socially desirable values took place partly within the family, partly in an institutionalised way. This paper gives an overview of the educational thinking of the era by presenting the formation of schools, the readings and the subjects taught, as well as focusing on the works of distinguished personalities.

Magyar Pedagógia, **104.** Number 363–376. (2004)

Levelezési cím / Address for correspondence: Hoffmann Zsuzsanna, SZTE Ókortörténeti Tanszék.H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.